

УДК 159.9:343.9

КРИМІНОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АГРЕСІЇ У СТРУКТУРІ НАСИЛЬНИЦЬКИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Свириденко О.А., ад'юнкт
кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено аналізу ролі агресії та агресивної поведінки у структурі насильницьких злочинів. Проаналізовано природу деструктивної агресивної поведінки. На підставі цього визначено кваліфікуючі ознаки насильницьких злочинів. Охарактеризовано різні форми протиправного насильства у контексті функціонування різних проявів агресії. Окреслено перспективи вдосконалення правозастосовної практики з урахуванням принципу індивідуалізації покарання шляхом поглибленого вивчення суб'єктивної сторони складу злочину.

Ключові слова: агресія, агресивність, фізичне та психічне насильство, насильницькі злочини, суб'єктивна сторона складу злочину.

Стаття посвящена аналізу ролі агресии и агрессивного поведения в структуре насильственных преступлений. Проанализирована природа деструктивного агрессивного поведения. На основании этого определено квалифицирующие признаки насильственных преступлений. Дана характеристика разным формам противоправного насилия в контексте функционирования различных проявлений агрессии. Очерчены перспективы совершенствования правоприменительной практики с учетом принципа индивидуализации наказания путем углубленного изучения субъективной стороны состава преступления.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, физическое и психическое насилие, насильственные преступления, субъективная сторона состава преступления.

Svyrydenko O.A. KRYMINOLOHO-PSYCHOLOGSCAL CHARACTERISTICS OF AGGRESSION IN THE STRUCTURE OF VIOLENT CRIMINAL OFFENSES

This article analyzes the nature of aggression and aggressive behavior in the structure of violent crime. Analysis to the destructive aggressive behavior. On this basis, defined aggravating circumstances of violent crime. Available characteristics of different types of illegal violence in the context of the various manifestations of aggression. Outlines the prospects for improvement of law enforcement on the principle of individualization of punishment by in-depth study of the subjective aspect of the offense.

Key words: aggression, aggressive, physical and mental abuse, violent crime, subjective aspect of the offense.

Постановка проблеми. Проблема вивчення агресії у структурі насильства має тривалу історію розвитку. Справа в тім, що для правильної кваліфікації насильницьких злочинів необхідним є встановлення суб'єктивної сторони їхнього складу. Саме тут необхідною умовою стає визначення умислу та ступінь соціальної небезпеки самого суб'єкта злочину. Для цього варто враховувати такі аспекти, як форма прояву агресії, з одного боку, й рівень загострення такої особистісної якості як агресивність – з іншого. При цьому особливої уваги потребує розуміння природи агресії та агресивності не тільки у дорослих правопорушників, а й у підлітків, адже у дитячому віці закладаються ті психологічні установки, які у подальшому й будуть визначати про-соціальний або ж антисоціальний вектор становлення особистості.

Окрім того, розуміння природи агресії та агресивності юриспруденцією необхідно не лише для визначення ступеня суспільної небезпеки протиправної поведінки, а

й для організації ефективної профілактики насильницьких правопорушень. Такі ракурси проблеми визначення місця агресії у насильницьких злочинах зумовлюють актуальність кримінологічного та юридико-психологічного дослідження цього феномена.

Стан розробленості проблеми. Загалом проблемам агресивної насильницької поведінки присвячено досить багато робіт юристів та психологів. Серед представників вітчизняної школи проблемою агресії та насильства займалися Д.О. Александров, Н.В. Алікіна, В.Г. Андросюк, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, Л.І. Казміренко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.В. Матвійчук, В.Я. Марчак, В.С. Медведєв, О.М. Морозов, О.О. Ходимчук, В.Ю. Шепітько та ін. Серед численних робіт зарубіжних авторів варто назвати таких видатних науковців: Ю.М. Антонян, Р. Ардри, К. Бартол, А. Басс, С.М. Єнікополов, А. Кестлер, К. Лоренц, О.Ю. Михайлова, О.Р. Ратінов, Д. Річардсон, Є.Г. Самовичев, З. Фрейд, Е. Фромм, В. Холличер та ін.

Але агресія та агресивність як структурні компоненти суб'єктивної сторони складу насильницького злочину і як юридико-психологічні феномени ще й досі не привернули належної уваги. Між тим специфіка сучасної правоохоронної та правозастосовної діяльності вимагає детального та конкретизованого її вивчення.

Метою статті є спроба кримінологічного та юридико-психологічного аналізу агресії та агресивності у структурі суб'єктивної сторони складу насильницьких кримінальних правопорушень.

Перед тим, як розпочати кримінологічно-психологічний аналіз агресії як невід'ємної складової насильницької протиправної поведінки, слід зрозуміти зміст та сутність цього феномену загалом, бо, як зазначав Х. Хекхаузен, недоцільно розмежовувати агресивні й неагресивні дії шляхом формального описання відповідних поведінкових актів [17]. Зокрема цілеспрямоване хірургічне втручання у цілісність тіла не є агресією, на відміну від аналогічних насильницьких дій із застосуванням того ж самого скальпеля. Аналогічно й не слід казати про агресію при злочинах проти життя та здоров'я особи вчинених з необережності чи недбалості.

Отже, поведінку можна кваліфікувати як агресивну лише тоді, коли наслідки, яких прагне суб'єкт, здійснюючи цілеспрямований поведінковий акт, можна звести до навмисного нанесення шкоди іншій людині. У 1939 р. у своїй монографії «Фрустрація і агресія» Дж. Доллард, Л. Дууб, Н. Міллер, О. Моурер та Р. Сірс у визначенні агресії вперше наголосили на значенні наміру нашкодити іншому своєю дією, пояснюючи агресію як акт, ціллю якого є нанесення шкоди організму.

В подальшому увага юристів та психологів все більше зосереджується навколо мотивів агресивних дій. Агресія визначалася як специфічно орієнтована поведінка, націлена на усунення або подолання всього того, що загрожує фізичній або психічній цілісності живого організму. При цьому мотивом агресії є таке нанесення шкоди іншим або інтересам інших, яке усуває джерела фрустрації, внаслідок чого очікується сприятливе емоційне зрушення. Згідно з таким визначенням, агресія завжди є реакцією ворожості на створену іншим фрустрацію незалежно від того, чи була ця фрустрація обумовлена ворожими намірами чи ні.

Ряд важливих відмінностей виділив С. Фешбах, розмежувавши експресивну, ворожу й інструментальну агресії. Експресивна агресія є мимовільним вибухом гніву і люті, що нецілеспрямований і швидко припиняється, при цьому джерело порушення

спокою не обов'язково піддається нападу. Коли дія не підконтрольна суб'єктові і протікає за типом афекту, Л. Берковітц вважає, що мова йде про імпульсивну агресію [3]. Проте найбільш важливим є розмежування ворожої й інструментальної агресії. Метою першої є в основному нанесення шкоди іншому, тоді як інша націлена на досягнення мети нейтрального характеру, а агресія використовується при цьому лише як засіб. Інструментальна ж агресія поділяється на індивідуально і соціально мотивовану.

Звідси виникає необхідність врахування форми агресії при розмежуванні кваліфікації насильницьких посягань вчинених умисно від тих, що вчинені у стані сильного душевного хвилювання. Так само слід відрізнити насильство інструментальне, яке присутнє у складі корисливо-насильницьких злочинів, від ворожої, яка часто набуває характеру некорисливого насильницького посягання на життя та здоров'я жертви.

Д.В. Жмуров, розглядаючи різноманітні концептуальні підходи до визначення феномену агресії, розуміє її як прояв ворожості у відчуттях і діях індивіда – антагонізму, недружелюбності, неприязного відношення, ненависті [6]. Проте з юридичного погляду таке тлумачення має значення тільки для розуміння витоків подальшого насильницького акту, хоча у ньому певною мірою й відбивається сформована, наприклад, персоніфікована мотивація на основі неприязних стосунків із жертвою.

Згадуючи біологізаторський підхід розуміння злочинної поведінки, не можна оминути увагою роботи представників психоаналізу (З. Фрейд, К. Юнг), які пов'язують агресію із проявом «інстинкту смерті». Етолог К. Лоренц вважає, що агресія у людей є абсолютно таким ж мимовільним інстинктивним прагненням, як і у інших вищих хребетних тварин, і за своїми проявами практично не відрізняється від сексуальної поведінки [9].

Цільові підходи визначають агресію з погляду її функціональності. Так, агресія розглядається як інструмент успішної еволюції, самоствердження, домінування, адаптації або привласнення життєво важливих ресурсів. Х. Кауфман стверджує, що агресія – це засіб, за допомогою якого індивіди намагаються отримати свою долю ресурсів, що, у свою чергу, забезпечує успіх у природному доборі. А от Е. Фром розглядає злякисну агресію як інструмент домінування, що виражається в прагненні людини до абсолютного панування над іншою живою істотою [16].

Звісно, такі підходи не виправдовують природну схильність людини до насильницької поведінки, проте дозволяють

аналізувати при кваліфікації злочину та призначенні покарання на принципах індивідуалізації особистісну характеристику, таку як агресивність, яка й визначає, по-перше, рівень суспільної небезпеки самого суб'єкта злочину, а по-друге, – заходи профілактичного впливу каральних та виправних санкцій.

І якщо ми наближаємося до юридичного змісту феномена агресії, окрему увагу слід приділити так званім нормативним концептуальним підходам, які зосереджуються саме на протиправності агресії, «суперечності» її суспільним нормам. Як зазначала С.Л. Соловійова, агресивність – це системна соціально-психологічна властивість особистості, яка формується в процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами чинників: суб'єктивними, об'єктивними і соціально-нормативними, такими як морально-етичні норми або кримінальний кодекс [14]. Аналогічної позиції у руслі нормативного підходу дотримується й Д.В. Жмуров, який, узагальнюючи сучасні підходи, визначає агресію як цілеспрямовану деструктивну поведінку, що перечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві. Відтак термін «кримінальна агресія» також визначається в рамках нормативного підходу і позначає поведінку, націлену на умисне спричинення фізичної і моральної шкоди іншій живій істоті, через що дії агресора вступають в протиріччя з нормами кримінального права, хоча сам він не завжди стає об'єктом кримінально-правової дії [5]. У свою чергу Т.Г. Румянцева висловлює думку про те, що поведінка може називатися агресивною за наявності двох обов'язкових умов: а) коли присутні небезпечні для жертви наслідки; б) коли порушені норми поведінки [11].

Проте важливим елементом встановлення суб'єктивної сторони складу насильницького злочину є мотивація, тому доречно згадати визначення Л. Берковіца, за яким агресія розуміється як вид поведінки, фізичної або символічної, яка мотивована наміром заподіяти шкоду комусь іншому [3]. Таке розуміння дозволяє чітко відмежувати за принципом наявності прямого умислу навмисні насильницькі протиправні посягання від ненавмисних.

Інша група концептуальних підходів акцентує увагу на наслідках агресії та описує її результати. Р. Уїлсон визначає агресію як фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особини, яка зменшує свободу або генетичну пристосованість іншої особини. У свою чергу Д. Мацумото пише, що агресію можна визначити як будь-який вчинок або поведінку, яка заподіює біль іншій людині фізично або психічно [10]. А. Басс в рамках

вказаного підходу зазначає, що агресія – це явище, реалізоване в специфічній поведінці, в конкретній дії – загроза або нанесення шкоди іншим [2].

Такий підхід вже є досить наближеним до юридичного тлумачення похідного від агресії феномену насильства. Зокрема, юридичний енциклопедичний словник визначає насильство як фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване право Конституції на особисту недоторканість у фізичному чи психічному сенсі [19]. Аналогічне тлумачення викладене й у юридичній енциклопедії під редакцією М.Ю. Тихомирова, у якій насильство визначається як вплив однієї людини на іншу, що порушує право громадян на недоторканність [15]. І у найбільш широкому правовому сенсі «насильство» трактується як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою [18].

І якщо «агресія» є категорією психологічною, то насильницький злочин є категорією юридичною. Загалом, злочини можна класифікувати, беручи за основу різноманітні ознаки. Наприклад в юриспруденції найчастіше зустрічається класифікація злочинів за характером та мірою суспільної небезпеки та за родовим об'єктом. Інші юридичні критерії класифікації включають характеристику способу скоєння злочину, міру його завершеності, ознаки суб'єкта і суб'єктивної сторони і т.і. Окрім юриспруденції, різні аспекти злочину є предметом розгляду криміналістики та кримінології. Відповідно, стають можливими й інші класифікації злочинів. Наприклад, у кримінології в основу класифікації покладено ознаки особи злочинця, а також механізм та спосіб злочинного посягання. На основі цієї класифікації злочинів виділяються різні види злочинності, зокрема поділ на насильницьку та ненасильницьку злочинність.

Сучасне трактування насильницьких злочинів виражається у розумінні їх як умисних кримінально-караних діянь, які посягають на фізичні блага особи та вчиняються проти її волі шляхом фізичного або психічного насильства [7]. Багато кримінологів розглядає насильницькі злочини як сукупність злочинів, скоєних шляхом застосування фізичної сили або погрози її застосування, що мають на меті позбавити життя людину або спричинити шкоду її здоров'ю, фізичній свободі, тілесній недоторканності [13]. При цьому в окрему категорію виділяється поняття тяжких насильницьких злочинів, що охоплює умисне вбивство, тяжкі тілесні уш-

кодження, згвалтування та небезпечні прояви хуліганства [4].

У найбільш широкому сенсі насильницькими злочинами вважаються передбачені кримінальним законодавством України дії, які виражають деструктивні тенденції звинувачуваних осіб, мотивовані ворожнечею і ненавистю до людей, суспільства, речей, природи і переслідують цілі спричинення їм шкоди [8].

З огляду на те, що загальною ознакою, яка поєднує всі злочини у групу насильницьких, є насильство над людиною, застосовуване при їх вчиненні, саме реалізація злочину виключно шляхом насильства служить основою віднесення злочинного діяння до групи насильницьких. При цьому, звичайно, слід чітко вказувати, яке місце у механізмі скоєння злочину посідає насильство, є воно засобом або ж метою злочинних дій. Тому в юридичній літературі склалося три підходи до тлумачення поняття насильство: 1) насильство як будь-який примус злочинцем іншої людини до дії або бездіяльності проти її волі за допомогою фізичного або психічного впливу на останню; 2) насильство як засіб досягнення злочинної мети шляхом застосування фізичної сили; 3) насильство не тільки як засіб вчинення злочинів, а й як ціль їх скоєння [7].

У контексті співвіднесення феноменів агресії та насильства найбільш доцільним видається визначення, запропоноване О. Ігнатовим, за яким насильство є енергетичним впливом на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або впливом на її психіку через інформаційний вплив, що вчиняється всупереч волі людини, спроможне заподіяти органічну, фізіологічну чи психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини [7]. Дане визначення привертає увагу ще й тим, що у ньому відображаються не лише фізичне, але й психологічне насильство.

Психічне насильство розглядається як один з найбільш поширених різновидів зовнішнього впливу на особу, адже охоплює широкий діапазон посягань: від знущань, погроз чи психічного тиску, і аж до повного руйнування особистості. Тому, зазвичай, психічне насильство розуміють як протиправний вплив на психіку людини всупереч її волі інформаційним або неінформаційним шляхом [12].

І не важливо, яким за формою прояву є насильницький злочин, чи-то фізичним, або психічним шляхом він здійснений. Важливо те, що, по-перше, у всіх випадках наявними є усвідомлене нанесення збитку фізич-

ній чи психічній недоторканості жертви, а по-друге, у всіх випадках основним механізмом є руйнівна агресивна поведінка.

Наведені поняття дають змогу максимально виділити різноманітні види, типи і форми вираження насильства, але не передбачити можливість розмежовувати кримінальне насильство від некримінального. Насильство є найбільш загрозливим способом суспільно небезпечної поведінки проте не завжди врегульованої кримінальним законом. Традиційно виділяють такі структурні елементи насильницької злочинності: корисливо-насильницька і некорисливо-насильницька, але достатньо розгорнутого кримінологічного визначення групи некорисливих насильницьких злочинів при цьому не наведено. Ця категорія злочинів характеризується, порівняно з іншими кримінальними злочинами, внутрішньою єдністю, насамперед єдністю етіології, що виражається на соціально-психологічному рівні у вигляді хибних спроб виявлення свого «я» всупереч інтересам оточуючих.

Хоча, зважаючи на спільну ознаку насильницьких злочинів, якою є деструктивна агресія, доцільно розглядати поняття «насильницька злочинність» без розмежування її на корисливо-насильницьку і некорисливо-насильницьку [1]. Така наша позиція обумовлена тим, що у всіх випадках присутнє навмисне заподіяння шкоди життю та здоров'ю жертви посягання, що є безперечним проявом агресії і містить апріорі найвищий рівень суспільної небезпеки.

Авсіляки предметом нашого дослідження є агресія у структурі насильницьких злочинів, основну увагу слід приділити аналізу критеріїв, найбільш притаманних цій групі злочинів. Зокрема, Е. Яра виділяє п'ять критеріїв некорисливої злочинної поведінки [20]:

1. Першим критерієм є наявність об'єкта зазіхання. У цьому випадку – це забезпечені кримінальним законом суспільні відносини, що гарантують фізичні блага особистості.

2. Другим критерієм є наявність прямого умислу у вчиненні злочинного діяння. Умислом охоплюється заподіяння потерпілому страждань чи тілесних ушкоджень, а в ряді випадків і смерті. Ця особливість механізму злочинної поведінки відрізняє насильницькі злочини від інших злочинів.

3. Третій критерій виділяється на основі мотиву вчинення злочинного діяння. Для некорисливих злочинів найбільш поширеними є мотиви, що виникають на основі особистої неприязні, помсти, задоволення статевої пристрасті чи з хуліганських мотивів.

4. Четвертим критерієм є спосіб зазіхання: фізичне й психічне насильство.

5. П'ятим критерієм є здійснення некорисливого насильницьких дій проти волі потерпілого.

З урахуванням розглянутих умов, Е. Яра вважає, що некорисливими насильницькими злочинами слід вважати навмисні злочинні діяння, що зазіхають на суспільні закони і які забезпечують фізичні блага (життя і здоров'я) особи, вчинені проти волі потерпілого шляхом психічного чи фізичного насильства і виникають на основі особистої неприязні, помсти, ревнощів, задоволення статевої пристрасті чи з хуліганських мотивів [20].

Виходячи з такого визначення, до суто насильницьких злочинів, у яких актуалізується агресивна поведінка, слід зарахувати: навмисні вбивства (за винятком корисливого); навмисні тілесні ушкодження; поєднані з насильством хуліганство; згвалтування; побої та катування; доведення до самогубства; психологічне насильство, яке заподіяло істотну шкоду потерпілому.

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити, що деструктивні форми агресії є невід'ємною складовою умисних насильницьких злочинів. До істотних ознак, притаманних проявам деструктивних форм агресії у насильницьких злочинах, слід зарахувати: здійснення посягання поза волею потерпілого; скоєння шляхом фізичного та/або психічного впливу на потерпілого; спрямованість на усвідомлене заподіяння шкоди потерпілому; може виступати як засобом досягнення іншої мети, так і самоціллю.

У структурі складу злочину обов'язково слід враховувати й компонент особистісної агресивності правопорушника, від якої залежить його криміногенність та суспільна небезпека. Це є необхідною умовою дотримання базового принципу кваліфікації злочину, яким є принцип індивідуалізації покарання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алимов С.Б. Предупреждение насильственной преступности: достижения, проблемы / С.Б. Алимов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1988. – № 47. – С. 154–166.

2. Басс А.Г. Психология агрессии / А.Г. Басс // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 34–46.

3. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 510 с.

4. Голіна В.В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи : навч. посіб. / В.В. Голіна. – Х. : НЮАУ, 1997. – 52 с.

5. Жмуров Д.В. Насилие (агрессия) и литература / Д.В. Жмуров. – Иркутск : АСПринт, 2005. – 252 с.

6. Жмуров Д.В. Словарь терминов агрессии и насилья [Электронный ресурс] / Д.В. Жмуров. – Режим доступа : <http://www.vocabulum.ru/author/>.

7. Ігнатів О. Кримінальне насильство: окремі питання / О.Ігнатів // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.

8. Курс кримінології. Особлива частина : підруч. : у 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О.М. Джузи. – К., 2001. – 480 с.

9. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; пер. с нем. – М. : Издательская группа «Прогресс» : «Универс», 1994. – 272 с.

10. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия / сост. К.В. Сельченко. – Минск : Харвест, 1999. – 655 с.

11. Румянцева Т.Г. Агрессия и контроль / Т.Г.Румянцева // Вопросы психологии. – 1992. – №5/6. – С. 68–74.

12. Сердюк Л. О понятии насилия в уголовном праве / Л.Сердюк // Уголовное право. – 2004. – № 1. – С. 51–52.

13. Словарь криминологических и статистических терминов / состав. А.Г. Кальман, И.А. Христич. – Х. : НЮАУ, 2001. – С. 53.

14. Соловьева С.Л. Агрессивное поведение и агрессивность как свойство личности / С.Л. Соловьева // Обзорение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. – 1995. – № 3–4. – С. 13–20.

15. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров ; под общ. ред. М.Ю. Тихомирова. – 6-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд. г-на Тихомирова М.Ю., 2012. – 1 088 с.

16. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э.Фромм ; авт. вст. ст. П.С. Гуревич. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

17. Хекхаузен Х. Агрессия / Х. Хекхаузен // Мотивация и деятельность : в 2 т. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – С. 365–405.

18. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4 : Н–П. – 720 с.

19. Юридичний енциклопедичний словник. – К. : Юрінком, 1998. – 187 с.

20. Яра Е. Поняття некорисливої насильницької злочинності / Е. Яра // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 23–29.